

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УСРР В УМОВАХ СТВОРЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ 1921–1929 рр.

У статті досліджено проблеми цивільних правовідносин періоду 1921–1929 рр. Особливу увагу приділено аналізу законодавчих норм, які дозволили УСРР подолати економічну та суспільну кризу.

***Ключові слова:** цивільне законодавство, нормативно-правовий акт, право власності, соціалістична власність, приватна власність, система цивільного права.*

Постановка проблеми. За останні роки українська держава зазнала як помітного політичного та економічного розвитку, так і потрясінь в галузі реального сектору економіки. Подальша розбудова державності в Україні вимагає історичної переоцінки минулого досвіду, що міститься в історії держави і права України, однією із сторінок якої був період 1921–1929 рр., який охоплював розбудову цивільних правовідносин на теренах України після війн та занепадів, у добу нової економічної політики, кодифікації цивільного законодавства та розвитку інститутів цивільного права, що дозволило країні вийти з кризи, забезпечити ріст економіки та рівня життя населення.

Мета статті полягає у дослідженні низки проблемних аспектів, пов'язаних з цивільними правовідносинами, які виникли після всеохоплюючої націоналізації. Особливу увагу приділено аналізу законодавчих норм, які дозволили Українській соціалістичній радянській республіці (УСРР) подолати економічну та суспільну кризу, забезпечити ріст економіки та поліпшення правового становища в цивільному секторі права.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Аналізуючи основні дослідження цивільного права УСРР періоду 1921–1929 рр. варто зауважити, що науковці, як правило, досліджували комплексно цивільне законодавство, приділяючи окрему, незначну увагу даному періоду, так Бойко І. В. у праці «Роль у правовому та патріотичному вихованні студентів-юристів курсу «Історія держави і права України» зазначає, що при існуванні СРСР основну увагу приділяли проблемі становлення влади, а значення цивільних правовідносин було зменшено [1]. Іванов А. М. у праці «Історично-правовий аналіз підстав припинення права власності в Україні» розкриває зміст цивільних правовідносин аналізуючи окремі аспекти права [3]. Рогожин А. Й., Страхов М. М., Гончаренко В. Д. в праці «Історія держави і права України» присвячено увагу націоналізації промисловості, транспорту, банків та інших об'єктів приватної власності [7]. Деякі науковці Куник Я. А., Колоцалька С. П., Котов В. В. [4], Парфіненко І. М. [6], Ченцов В., Архірейський Д. [8] детально аналізують лише окремі сфери цивільного права УСРР, тому є необхідність історичного дослідження та узагальнення цивільних правовідносин доби УСРР 1921–1929 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці 1920 р., та на початку 1921 р. утопічні ідеї більшовиків про перемогу світової пролетарської революції в реальному житті зазнали повного краху. Радянські республіки потрапили у міжнародну ізоляцію з повністю зруйнованими Першою світовою і громадянською війнами промисловістю та сільським господарством. Вихід із цього становища більшовики тепер шукали в установленні мирних відносин з капіталістичними країнами. Деякі зрушення в цьому напрямі мали місце. Так, 7 грудня 1921 р. було підписано угоду між РРФСР і УСРР, з однієї сторони, та Австрією – з другої, про встановлення економічних та торговельних

відносин. Також, 21 січня 1922 р. було укладено договір про дружбу між УСРР і Туреччиною.

У суспільстві дедалі гострішою ставала потреба якнайшвидше змінити економічну політику більшовиків, яка ґрунтувалась на засадах воєнно-комуністичної доктрини. Реальний перехід до нової економічної політики в радянських республіках, у тому числі й в УСРР, розпочався після прийняття X з'їздом РКП(б) (березень 1921 р.) рішення «Про заміну продрозкладки натуральним податком», що стало основою низки законодавчих актів, прийнятих державними органами РРФСР, а потім продубльованих в УСРР [2, 461–462].

Для закріплення результатів періоду 1917–1920 рр., в якому відбулася націоналізація промисловості, транспорту, банків та інших об'єктів приватної власності Всеукраїнський центральний виборчий комітет (ВУЦВК) із Райкомом УСРР прийняли 23 листопада 1921 р. постанову, в якій проголошували, що всі підприємства, які до 21 червня 1921 р. фактично увійшли до володіння органів держави, вважаються націоналізованими, тобто державною власністю [7, 192]. Натомість, враховуючи, що державність в УСРР із 1921 р. входила в новий етап розбудови соціалістичної держави та початком реалізації нової економічної політики, потрібні були зміни в цивільному праві та в підході до його довгострокового формування.

Виходячи із вище зазначеного, цивільне право УСРР 1921–1929 рр., характеризується забезпеченням проведення нової економічної політики. Нова економічна політика мала на меті відновлення [народного господарства](#) та подальший перехід до [соціалізму](#). Головний зміст її був у заміні [продрозкладки](#) продподатком в селі, використання ринку і різних форм власності, залучення іноземного [капіталу](#) у формі [концесій](#), проведення грошової реформи. Тому була необхідність у прийнятті відповідних нормативно-правових актів, які б забезпечили ефективну діяльність в галузі цивільного права.

Піклуючись про організацію державного сектора господарства, державні органи України, водночас, виходячи з принципів нової економічної політики (НЕП), дозволили діяльність приватних та кооперативних підприємств. Найчіткіше обсяг і межі приватногосподарської діяльності були визначені в постанові ВУЦВК від 26 липня 1922 р. «Про основні приватні майнові права, що визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР» [7, 193]. Вона діяла до моменту прийняття Цивільного кодексу УСРР 16 грудня 1922 р. та введенням його в дію із 1 лютого 1923 р.

Згідно з зазначеною постановою, усім необмеженим у своїй правоздатності громадянам, надавалося право на території України створювати промислові і торговельні підприємства та займатися дозволеними законами професіями і промислами, з дотриманням усіх вимог відповідних нормативних актів. У галузі майнових прав громадянам надавалися: 1) право власності на денационалізовані будівлі в міських і сільських місцевостях, з правом відчуження цих будівель і з передачею покупцеві права оренди на земельні ділянки під будівлі; 2) право забудови як у міських, так і в сільських місцевостях на основі договорів з місцевими органами влади на строк не більше 49 років; 3) право власності на рухоме майно (на промислові і торговельні підприємства, знаряддя, засоби виробництва і товари, на грошові капітали, предмети домашнього господарства і особистого вжитку); 4) право застави зазначеного майна; 5) авторське і винахідницьке право, а також право на товарні знаки; 6) право спадкування за законом та заповітом тощо [7, 193–194].

Постанова визнавала за громадянами право укладання будь-яких не заборонених законом договорів (купівлі-продажу, обміну, позики, підяду, поручництва, майнового найму, страхування, різних видів товариств). Зазначалося, що постанова не мала зворотної сили, тобто вона не відновлювала права дореволюційної власності, не скасовувала вчиненої в попередній період експропріації приватної власності і не давала підстав колишнім власникам вимагати повернення їхнього майна [7, 194].

Кодифікація цивільного права розпочалася відразу ж після проголошення курсу на НЕП, але до прийняття цивільного кодексу необхідно було законодавчо вирішити ряд проблем, щодо запровадження принципу матеріальної зацікавленості суб'єктів підприємницької діяльності, шляхом надання їм більшої самостійності в господарській діяльності.

На базі об'єднання великих державних підприємств були створені трести, які були переведені на господарський розрахунок. Законодавче оформлення трести отримали тільки 2 липня 1923 року, коли було прийнято декрет ВУЦВК «Про державні промислові підприємства, які діють на засадах комерційного розрахунку». Виходячи з принципів непу радянська влада дозволила організацію і діяльність приватних і кооперативних підприємств, що значно поліпшило становище цивільного законодавства.

Згідно з постановою РНК УСРР «Про кустарну і дрібну промисловість і сільськогосподарську кооперацію» від 21 червня 1921 року кожний громадянин набував права вільно займатися кустарними промислами і створювати дрібні промислові підприємства [5, 289].

Незважаючи на те, що державність пережила часи громадянської війни та економічного краху, більшовики залишились при владі. Опір суспільства призвів до того, що в 1921–1923 рр. 92 % земельного фонду України залишались в індивідуальному володінні, це було безсумнівним успіхом у цивільному праві [8]. Відбудові продуктивних сил галузі приватного права сприяв декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1923 р. про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. Поступово широкого розвитку набули спеціальні види сільськогосподарської кооперації. Найважливішим показником успішної відбудови селянством сільського господарства було значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Радянське цивільне право поступово почало охоплювати своїм регулюванням велику область суспільних відносин. Будучи самостійною галуззю єдиного за своєю суттю, цілями і завданнями радянського права, цивільне право починає займати одне з провідних місць в загальній системі права.

Якщо судити про цивільне право, ґрунтуючись тільки на його назві, то може створитися не зовсім правильне уявлення про цю галузь права. Справа в тому, що цивільне право УСРР регулює певні цивільні відносини не тільки за участі громадян. У багатьох випадках і соціалістичні організації вступають між собою і з громадянами у відносини, регульовані нормами цивільного права. Наприклад, постачання господарським органам всього необхідного для виготовлення продукції (товарів) та їх подальша реалізація, як правило, здійснювалося на підставі цивільно-правових договорів поставки або договорів на організацію матеріально-технічного постачання, учасниками яких вправі виступати тільки соціалістичні організації [4, 6]. Збереження товарно-матеріальних цінностей забезпечувалося різними правовими засобами, особливо важливе значення серед яких належало цивільно-правовим договором зберігання.

Також відбулися зміни в спадкуванні за заповітом і за законом. Спадкування почало допускатися при умові, що вартість спадщини не перевищувала 10 тисяч золотих карбованців. Основні положення цього нормативного акта були включені в Цивільний кодекс УСРР, який було затверджено постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 року.

Нова економічна політика також вимагала денационалізації невеликих будівель. Це було зроблено «Житловим законом» від 1 листопада 1921 року, який регламентував також питання оренди будівель. Обсяг і межі приватногосподарської діяльності були визначені постановою ВУЦВК «Про основні приватні майнові права, що визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР» від 26 липня 1922 року. Постановою повністю виключалось із цивільного обігу право власності на нерухомість. Право власності на нерухоме майно допускалося лише при умові, якщо воно не було виключене з цивільного обігу. Постанова проголошувала відновлення таких цивільно-правових інститутів, як винахідницьке, авторське, спадкове право [5, 289–290]. Це був

крок до лібералізації норм цивільного права, хоча дуже слабкий, але водночас нова економічна політика почала приносити результати.

Першу кодифікацію УСРР можна вважати повною рецепцією Цивільного законодавства РРФСР. Це було своєрідним втіленням матеріального права як напрямку на революційну законність. Кодифікація зумовлювалася необхідністю зафіксувати в систематизованому вигляді прав, форми та особливості нових суспільних відносин, а також внутрішніми потребами системи радянського законодавства (наявністю у ній істотних суперечностей, прогалин тощо) [6, 72].

Введення в цивільному законодавстві такого неправового критерію, як «соціально-господарське призначення» давало судам значний простір тлумачення закону. Навіть не закріплені в законі майнові права, якщо вони здійснювалися всупереч з їх «соціально-господарським призначенням» (що визначав суд), на підставі ст. 1 могли бути анульовані [5, 290]. У цьому випадку принципу законності протиставлявся принцип доцільності із явно імперативним напрямком, що призводило до правового нігілізму в судовій системі.

Натомість, як зазначає академік правових наук А. Й. Рогожін, демократичний характер мала ст. 4 Цивільного кодексу (ЦК) УСРР, котра характеризувала цивільну правоздатність (тобто здатність мати цивільні права і обов'язки), що надавалася всім громадянам, не обмеженим судом у правах. Стать, раса, національність, віросповідання, походження не впливали на обсяг цивільної правоздатності. Кожному громадянину республіки надавалися права вільного пересування, обрання незаборонених законом занять і професій, придбання та відчуження в рамках закону майна, укладання угод і створення промислових і торговельних підприємств при дотриманні норм, що стосувалися відання цих підприємств. У той же час Цивільний кодекс декларував класовий підхід у регулюванні майнових відносин. Так, він забезпечував робітникам і службовцям право автоматичного поновлення договору житлового найму і встановлював для них незмінні ставки квартирної плати. Коли йшлося про відшкодування збитків, ЦК УСРР зобов'язував судові органи враховувати майновий стан потерпілого й відповідача. Згідно зі ст. 123 ЦК майновий стан боржника мав бути врахований при визначенні порядку стягнення за невиконання договору [7, 194].

Принципово важливим положенням в цивільному праві є зосередження в руках Радянської держави основних знарядь і засобів виробництва, встановлення жорсткого державного контролю над торговим обігом, а також відмова від основних принципів приватного права, хоча формально приватна власність існувала. Характерними з цього приводу є зауваження Леніна на адресу Народного комісаріату юстиції РРФСР. Зокрема він підкреслював: «Ми нічого «приватного» не визнаємо, для нас все у галузі господарства є публічно-правовим, а не приватним. Звідси – розширити застосування державного втручання у «приватно-правові відносини», розширити право держави скасовувати «приватні» договори, застосовувати не «цивільні правовідносини», а нашу революційну правосвідомість» [3]. Хоча варто зазначити, що дані висловлювання були передчасними, та на практиці приватна власність теж існувала.

Поряд з державною і кооперативною власністю Цивільний кодекс УСРР виокремлював приватну власність, яка мала три форми: одноособова власність фізичних осіб; власність декількох осіб, які не складають об'єднання (загальна власність); власність приватних юридичних осіб.

Статтею 54 ЦК УСРР 1922 р. зазначала, що предметом приватної власності можуть бути: не націоналізовані будівлі, підприємства торгівлі, промисловості, що мають найманих працівників не більше передбаченої особливими законами кількості, знаряддя та засоби виробництва, гроші, цінні папери та інші цінності, в тому числі золота і срібна монета та іноземна валюта; предмети хатнього і власного вжитку, товари, які продавати законом не заборонено, та всіляке не вилучене з приватного обороту майно [5, 290–291].

Досить розвинутим у ЦК УСРР 1922 р. було договірне право, зокрема забезпечувалась певна свобода договорів. Загальні умови, за якими укладались договори,

також регламентувались цим кодексом. Так, ст. 33 ЦК УСРР 1922 р. визнавала недійсним будь-який договір, якщо він укладався однією з сторін під впливом «крайньої нужди» і на не вигідних для неї умовах. Ініціатива розірвання такого договору могла виходити не тільки від зацікавленої сторони, а й від державних органів і громадських організацій. Ця норма є достатньо правовою та соціальною, вона давала можливість забезпечити захист учасників цивільних відносин.

Об'єктом цивільних прав могло бути лише майно, не вилучене з цивільного обігу (ст. 20 ЦК УСРР). При цьому перелік вилученого з обігу майна був досить значним. До нього, зокрема, належали: промислові, транспортні та інші підприємства в цілому; обладнання промислових підприємств, рухомий склад залізниць, морські та річкові судна, літальні апарати; комунальні споруди; будівлі тощо (ст. 22 ЦК УСРР) [3].

Однією з особливостей цивільного зобов'язального права було застосування статей Кримінального кодексу за порушення цивільних договірних відносин. У галузі спадкового права Цивільний кодекс УСРР, хоча і дозволяв спадкування за заповітом і за законом, але обмежував коло осіб, які могли спадкувати за законом [5, 291]. Звичайно, Цивільний кодекс УСРР не міг передбачити всієї сукупності цивільно-правових відносин, які виникали при впровадженні непу в життя. Ряд важливих нормативних актів були прийняті в наступні роки.

Відповідно до державної політики, одними із найважливіших нормативно-правових актів після прийняття Цивільного кодексу УСРР 1922 р. даного періоду були:

1. Положення про державні промислові трести УСРР від 4 липня 1928 року, прийняте на основі загальносоюзного Положення про державні промислові трести.
2. Положення про належні державні будинки в містах і селищах міського типу та про порядок використання житлових приміщень у цих будинках, схвалені 11 січня 1928 року ВУЦВК і Раднарком УСРР.
3. Постанова «Про авторське право» від 6 лютого 1929 року прийнятою ВУЦВК і Раднарком УСРР, якою регулювалися права на літературні, наукові і художні твори тощо [7, 196].

Як зазначає доктор юридичних наук Бойко І. «Упродовж існування СРСР основну увагу приділяли проблемі становлення та розвитку радянської влади» [1, 162]. У цілому варто погодитись, із цією думкою, але при цьому варто зазначити, що однією із основних галузей, яка закріплює економічне становище та зосереджує основні знаряддя і засоби виробництва в руках радянської держави на початковому етапі її існування є саме цивільне право.

Висновки. Передумовами формування цивільного права УСРР є намаганнями створення соціалістичної держави, повноцінного початку перетворення цивільного права Російської імперії під право більшовицької Росії, та створенням однорідного робочого класу українського суспільства.

Аналізуючи створення соціалістичної держави в УСРР 1921–1929 рр. та запровадження положень Цивільного кодексу УСРР 1922 р., варто визнати, що реформування галузі цивільного права почало відбуватися поступово, із деякими поступками радянської влади на користь селянства та принципу приватної власності. Запровадження Цивільного кодексу УСРР 1922 р. дало позитивне підґрунтя для розвитку галузей цивільного права та інших суміжних галузей права на протязі наступних років. Запровадження відносної самостійності селянству та надання гарантованих прав, позитивно вплинуло на економічне та політичне становище держави.

Література

1. Бойко І. Роль у правовому та патріотичному вихованні студентів-юристів курсу «Історія держави і права України» / І. Бойко // Право України. – 2015. – № 1. – С. 162–169.
2. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцева. – Харків : Право, 2013. – 704 с.

3. Іванов А. М. Історично-правовий аналіз підстав припинення права власності в Україні / А. М. Іванов // Теорія і практика правознавства. – 2013. – № 2. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_13.
4. Куник Я. А. Основи советского гражданского права: учеб. / Я. М. Куник, С. П. Коломацкая, З. С. Котлярова, В. В. Котова. – М. : Высш. шк., 1986. – 383 с.
5. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. 4-те вид. / П. П. Музиченко. – Київ : Т-во «Знання», 2003. – 429 с.
6. Парфіненко І. М. Кодифікація радянського цивільного права в 20-ті роки: матеріали всеукраїнської науко-практичної конференції / І. М. Парфіненко // Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка. – 2014. – № 1. – С. 72–76.
7. Рогожин А. Й. Історія держави і права України: підруч. для юрид. вищих навч. закладів / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко. – Київ : Ін Юре, 1996. – 448 с.
8. Ченцов В. Влада і селянство в Україні / В. Ченцов, Д. Архірейський. – 2015 [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Arkhiiereiskiy_D/Vlada_i_selianstvo_v_Ukraini_u_20-ti_rr.pdf – Назва з екрана.

References

1. Boyko I. (2015). The role of legal and patriotic education of law students of the course «History of State and Law of Ukraine» (Journal of Law Ukraine), 1, 162-169 (in Ukr.)
2. Goncharenko V. D., Goncharenko V. D., Yermolaev V. N. & Rumyantsev V. A.. (2013). History of State and Law of Ukraine: Textbook / Kharkov: Right. 704 p. (in Ukr.)
3. Ivanov A. M. (2012). Historical and legal analysis of grounds for termination of property rights in Ukraine (Theory and practice of law), 2, [Electronic resource]. – Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_13 (in Ukr.)
4. Kunik Y. A. Kunik Y. M., Kolomatskaya S. P., Kotlyarova Z. S. & Kotov V. V. (1986). Fundamentals of Soviet Civil Law: Textbook. / M.: Higher education. Sc., 383 p.
5. Muzichenko P. P. (2003). History of State and Law of Ukraine: Teach. guidances. 4th ed. / P. P. Muzichenko. Kyiv: T-in «Knowledge», 429 p.
6. Parfinenko I. M. (2014). Codification of Soviet civil law in 20 years (materials all-Ukrainian scientific-practical conference Poltava National Pedagogical University Korolenko), 1, 72-76 (in Ukr.)
7. Rogozhin A. I., Strahov M. N., Goncharenko V. D. (1996). History of State and Law of Ukraine: textbook. for Legal. Higher teach. schools / A. I. Rogozhin. Kyiv: Institute Jure, 448 p.
8. Chentsov V. & Arhireyskyy D. (2015). Authorities and peasantry in Ukraine [Electronic resource]. Access mode: http://shron.chtyvo.org.ua/Arkhiiereiskiy_D/Vlada_i_selianstvo_v_Ukraini_u_20-ti_rr.pdf – Name with screen (in Ukr.)

BRYK Artem Oleksandrovich,

ostgraduate student of Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky, Cherkassy, Director of Private Enterprise «Interregional Law Office»

e-mail: SSWWQQ@ukr.net

CIVIL LAW OF THE USSR IN THE CONDITIONS OF THE ESTABLISHMENT OF THE SOCIALIST STATE OF 1921–1929

***Abstracts.** In recent years, the Ukrainian state has undergone significant development, as well as shocks in the economic and political spheres. Further development of a democratic society requires a historical reassessment of past experience contained in the national history of the state and law. In this context, one of the most revealing pages of Ukrainian history was the period 1921–1929, as it covered the development of civil legal relations after the world and civil wars, against the backdrop of economic devastation and a change in the liberalization of the economic course. It was during this period that the codification of the legislative framework and the establishment of civil law institutes had taken place, which contributed to the country's exit from the crisis, to ensure the growth of the economy and living standards of the population of the Ukrainian SSR.*

***Purpose** of the study is to identify a number of problem aspects related to civil legal relations that arose after comprehensive nationalization. Particular attention is paid to the analysis of legislative norms that allowed the Ukrainian socialist Soviet republic to overcome the economic and social crisis, to provide economic growth and improve the legal status in the civil legal sector.*

***Results** are the definition of the basic legal base of civil law of the USSR in 1921–1929, analysis of trends in the application of civil law during the economic and political crisis in society. The historical research of the main achievements in reforming civil legal relations of the Ukrainian SSR is conducted.*

***Conclusions.** The establishment of a socialist state in the USSR in 1921–1929 and the introduction of the provisions of the Civil Code of the USSR in 1922 positively influenced the economic situation of the country. The reform of the field of civil law took place gradually, with some actions of the Soviet*

government in favor of the peasantry and the principle of private property. The introduction of relative independence of the peasantry and the provision of guaranteed rights positively influenced the economic and political situation of the state. In order to overcome the crisis in the economic sphere of modern Ukraine, it is necessary to continue the development of the institute of civil law, to provide a regulated mechanism for observance and realization of rights and freedoms.

Key words: *civil law, legal act, ownership, socialist ownership, private ownership, the system of civil law.*

*Надійшла до редакції 10. 06. 2017
Затверджена до друку 20. 06. 2017*